

Данијел Б. РАДОВИЋ*

Филозофски факултет, Београд

ПУТ У ДИСИДЕНТСТВО ПЕРЕ ТОДОРОВИЋА

Айсѝраќѝ: Пера Тодоровић (1852–1907) представља једну од најинтригантнијих личности у политичком животу Србије друге половине 19. и почетка 20. века. Један је од главних идеолога српског радикализма, и имао је огроман утицај на рад и организацију Народне радикалне странке. Поред тога се истакао и као утицајан новинар и добар књижевник. У раду је анализирана његова политичка делатност након пуштања из затвора јануара 1886. године, чему је претходио споразум са краљем Миланом Обреновићем. Договор са владарем извукао је његове политичке саборце из затвора и омогућио обнову политичког деловања Радикалној странци. Међутим, радикали нису били задовољни Тодоровићевом политиком и његовим залагањем да се направи споразум са Напредном странком. Његова и политика Главног одбора странке су се све више разилазиле, те је Тодоровић веома брзо постао дисидент и огорчени противник радикала.

Кључне речи: Пера Тодоровић, Народна радикална странка, краљ Милан Обреновић, Никола Пашић, радикализам.

ПОЛИТИЧКА ДЕЛАТНОСТ ПРЕ ТИМОЧКЕ БУНЕ

„Неуморни борац, кога неумерно побеђују, моралист оптужен за све пороке, народни јунак који се преобраћа у издајника народа у поднебљу подивљалих политичких страсти, болесни хапшеник и робијаш у оковима, али и отмени путник на тајним задацима по земљама Европе и Турске империје, презрени новинарски плаћеник чије савете траже највећи угледници – Пера Тодоровић припада колико XIX толико и XX столећу“, то су речи којима је Светлана Велмар Јанковић описала једну од најинтригантнијих личности друге половине 19. и почетка 20. века, Перу Тодоровића (Велмар Јанковић 1999: 255). Хваљен или куђен, како од савременика, тако и у историографији, тешко се може порећи да је оставио дубок траг као политичар, новинар или књижевник.

Доста је дуго у домаћој историографији стајала негативна оцена Тодоровићевог лика и дела. Томе су највише допринела два ауторитета, Слободан Јовановић и Јован Скерлић. Први је недуго након Тодоровићеве смрти написао студију о њему. Посебно се на удару нашао његов новинарски рад. *Мале новине*, чији је Тодоровић био главни уредник, означавао је као пример „новинарске безначаљности, нескрупулозности и подмитљивости“, и да је од таквог деловања само „јавни блуд био

* Научни-сарадник, ORCID 0000-0001-8588-0964, danijel.radovic89@gmail.com

нижи“ (Јовановић 1932: 387, 391). Са друге стране, Јован Скерлић, није успео у оцени Тодоровићевог дела да се ослободи пристрасности. Она се најбоље осетила у његовој *Историји нове српске књижевности*, где је целокупно Тодоровићево књижевно стваралаштво заобиђено, па чак и *Дневник једног добровољца*, који се данас сматра најбољом српском ратном прозом 19. века. Када два таква ауторитета какви су били Јовановић и Скерлић искажу свој суд о некоме, он се тешко мења. Велизар Ниничић је 1956. године написао једну уздржану Тодоровићеву биографију, а права рехабилитација уследила је са делима Латинке Перовић о њему. Како је и сама била дисидент, њено интересовање за једног од познатијих политичких дисидената 19. века имало је не само феноменолошке већ и личне основе.

Иако се рад првенствено базира на Тодоровићево деловање након 1886. године, неопходно је представити његову краћу биографију. Рођен је 2. маја 1852. године¹ у Водицама, недалеко од Смедеревске Паланке, у богатој сеоској породици. Стекао је веома солидно образовање. Након завршених четири разреда ниже гимназије у Крагујевцу, 1868. године уписао је гимназију у Београду. Било је то време када су међу ђачком омладином биле све популарније идеје Светозара Марковића, социјалиста и руских народњака, што свакако није наилазило на симпатије власти и школске управе. Тодоровић, иако се показао као добар ђак, био је плаховите нарави и све више задојен поменутиим идејама. У шестом разреду гимназије одбио је да се причести, а вршио је утицај и на вршњаке да учине исто. Због тога је строго кажњен. Избачен је из београдске гимназије, те је школовање наставио у двогодишњој трговачкој школи у Пешти. Након тога се упутио на студије педагогије у Цириху (Јовановић 1932: 302–303, 398; Перовић 1983: 17; Вулетић 2007: 14–15). Швајцарски град је тих година био стециште различитих политичких емиграната, где су се посебно истицали руски народњаци и анархисти, који су имали све већи утицај на тамошње српске студенте – Тодоровића, Николу Пашића, Петра Велимировића, Лазара Пачуа и друге. Било је утицаја и западноевропских, првенствено швајцарских и француских радикала на њихово идеолошко формирање (Перовић 1993: 91–92).

Приликом повратка у Србију активно је сарађивао у покрету Светозара Марковића, који је из социјализма све више нагињао радикализму, као практичнијем идеолошком оквиру за српске прилике (Скерлић 1910: 181). Играо је важну улогу у Марковићевој листу *Јединство*. Штавише, у циљу политичке пропаганде поклонио је листу 2.500 дуката, које је добио у наследство од свог оца. Сама та чињеница показује Тодоровићев идеализам, може се рећи и фанатизам. *Јединство* је често било забрањивано, а 1874. и престало са издажењем, када је њен главни уредник Светозар Марковић, на основу важећег закона о штампи, услед више штампарских кривица осуђен на девет месеци затвора. Тодоровић је те исте године као двадесетдогодишњак покренуо свој први лист *Раг*, у коме је излагао своја виђења и који такође није био дугог века. Фебруара 1876. истакао се као вођа тако званог „Црвеног барјачета“ у Крагујевцу. Радило се о немирима који су организовани поводом победе следбеника Светозара Марковића на изборима у Крагујевцу. У вртлогу Велике

1 Сви датуми у основном тексту наведени су према Грегоријанском календару.

источне кризе, када је било отворено питање да ли Србија треба да се ратно ангажује у циљу „ослобођења и уједињења“ српског народа, власти нису благоданно гледале на такве револуционарне манифестације. Тодоровић је као организатор „Црвеног барјака“ првобитно осуђен на девет месеци затвора. Као добровољац је узео учешће у рату са Турском 1876. године, а због познавања француског и руског језика постао је тумач у штабу руског генерала Михаила Григоријевича Черњајева. О свом учешћу оставио је важно сведочанство - *Дневник једно добровољца*. Након завршетка рата Апелациони суд преиначио је пресуду због догађаја у Крагујевцу. Тодоровић је осуђен на три године и девет месеци затвора. Спас је морао да потражи преко Саве и Дунава. Повратак у земљу морао је да сачека све до пада владе Јована Ристића и доласка на власт напредњачке владе Милана Пироћанца октобра 1880. године, која је аболирала све политичке емигранте (Опширније: Перовић 1983: 24–63).

Иако је Закон о зборовима и удружењима, на чијем основу је било могуће страначко организовање, донет 1. априла 1881. године, Народна радикална странка је фактички настала 8. јануара те године када је у новопокренутом листу *Самоујрава* представљен њен програм. Највећи терет организације нове политичке партије поднели су Никола Пашић и Пера Тодоровић. Сматра се да је Пашић организовао странку у Скупштини, а Тодоровић „у народу“, кроз своја бројна путовања по Србији и демагошке агитације (Јовановић 1932: 322). Тодоровић је био и писац Статута Народне радикалне странке. Све то је уродило плодом, а радикалима је на руку ишао и нови, далеко либералнији, закон о штампи. Радикализам се, закључио је Тодоровић, ширио у народу попут неке „религиозне секте“. То су показивали и избори на којима су радикали углавном добијали већину. Међутим, важећи Устав из 1869. године, омогућавао је краљу Милану, преко институције вирилних посланика, да ту већину неутралише. Владар је, понекад и са правом, сумњао у идеје, намере, па и способност радикала да приме државну управу у своје руке. Према Тодоровићевој, додуше каснијој, оцени, краљ Милан и радикали били су по својим погледима „два, противна пола, две супротности, који се ничим измирити не могу“ (Тодоровић 1997: 217).

Такве односе затекла је Тимочка буна. Радикали су на изборима у септембру добили апсолутну већину, али је краљ Милан састав нове владе поверио искусном Николи Христићу. Отпор појединих припадника народне војске у зајечарском, књажевачком и алексиначком округу да се одазове нареби Министарског савета да преда оружје био је повод за избијање Тимочке буне крајем октобра 1883. године. Отпор је био инициран и испирисан и од стране централног руководства радикала. Буна је убрзо угушена. За устанике је организован преки суд у Зајечару. Преко 500 лица било је осуђено на казну робије, а вође побуне, њих 21, су стрељани на брду Краљевица, недалеко од Зајечара. Неке вође радикала попут Николе Пашића и Алексе Аце Станојевића спас су потражили у емиграцији. Остали истакнути радикали били су похашени. Преки суд осудио је на смрт Пашића, Тодоровића и Рашу Милошевића, али је последњој двојци казна преиначена на 10 година затвора (Јовановић 1932: 347–362; Перовић 1983: 110–123; Милановић 2013: 227–250).

„ЗАДАТА РЕЧ“

*„У зайвор сам ушао као радикалац – фанатик,
а из зайвора сам изашао као радикалац – кришчар.“*

(Тодоровић 1997: 276)

Тимочка буна била је један од најзначајнијих догађаја у историји Народне радикалне странке. Извршила је велики утицај на потоњи положај странке, на односе у њеном вођству, али и на њен карактер. Буна је, пошто је физички одвојила, пре свега вођство странке, одвојила и њихова виђења и искуства о њој. Једни су сматрали да је потребно успостављање каквог-таквог компромиса са краљем Миланом, док је други сматрали да је буна и њени резултати продубили и направили непремостиви јаз између српског краља и Народне радикалне странке (Перовић, 1995, 112).

Дестабилизација политичког стања у земљи, изазвана поразом у рату са Бугарском 1885. нагнала је краља Милана, у циљу примиривања унутрашње ситуације да нађе заједнички језик са свим политичким актерима, а међу њима и са радикалима. Пера Тодоровић, који се тада налазио као осуђеник због Тимочке буне у београдском казамату, чинио му се као једно од решења у превазилажењу сукоба са радикалима. Постоји више разлога за то. Као прво, Тодоровић је важио за једног од најистакнутијих, и у својој странци, још увек најпопуларнијих радикала, не само због учешћа у организовању странке, него и због држања приликом суђења 1883. године. Са друге стране, Тодоровић је током заточеништва неколико пута писао краљу Милану. Настојао је да га убеди да могућ компромис између Радикалне странке, као појединачно најјаче у Србији, и владара, те је нудио себе као посредника. Тврдио је да је у његовим политичким виђењима дошло до прелома и да је „многа шта старо у мени погинуло, и многа се што ново зародило“ (Тодоровић 2000: 148–149). Краља Милана је Тодоровићу окренуло и Пашићево деловање у емиграцији, који је радио на његовом збацивању са српског престола. Тодоровић, као један од ранијих Пашићевих супарника за вођство у странци, наметнуо се као логично решење за српског владара за неутралисање политике радикала у емиграцији. Поред тога, речима краљице Наталије, краљ Милан је Тодоровића сматрао „најспособнијим и интелектуално изнад многих других“ радикала (Обреновић 2006: 123).

До састанка краља и Пера Тодоровића дошло је 8. јануара 1886. године. То није био само састанак два уморна и разочарана човека, већ и два добро прорачуната политичара. Поред верности престолу, краљ је од Тодоровића тражио и да радикали ступе у савез са Напредном странком. У замену за то, краљ Милан је понудио да ослободи све оне радикале који су након Тимочке буне затворени и да им омогући поновно страначко деловање (Перовић 1995: 109). Позитиван одговор на владареве услове дали су и остали чланови Главног одбора радикала који су се налазили у затвору – Аранђел Раша Милошевић, Павле Паја Михаиловић и Коста Таушановић, мада се последњи небивао да одмах то учини (Тодоровић 1997: 257–258; Милошевић 1923: 232; Милановић 2013: 265–266). Сви они су пуштени на слободу 13. јануара 1886. године.

Рад на споразуму са Напредном странком почео је убрзо након изласка Пере Тодоровића из затвора. Уследио је састанак са Милутином Гарашанином, вођом напредњака, са циљем прављена планова о савезу две странке (Тодоровић 1997: 271–272; Исти 2000: 160). Разговори Тодоровића и Гарашанина служили су и као одговор на састанке које су напредњаци Милан Пироћанац и Стојан Новаковић водили са вођама либерала Јованом Ристићем и Радивојем Милојковићем о потенцијалној коалицији. Самим тим, евентуални договори Гарашанина и Тодоровића зависили су од много фактора у нестабилној политичкој ситуацији у којој се Србија налазила (Радовић 2023: 505).

Прилика да Тодоровић и остали партијски другови одрже реч дату краљу указала се на скупу радикалских првака у Нишу 18. фебруара 1886. године. Краљ Милана је од представника овог скупа тражио да се изјасне о три питања – спољној политици, конкретно, подршци у мировним преговорима са Бугарском, уставном питању и савезу са неком од осталих политичких партија. Око прва два питања није било већих недоумица – дата је подршка краљу у мировним преговорима са Бугарском и изнета су основна начела како будући устав треба да изгледа. Кошља су се ломила на трећем питању. Оно се завршило потпуним Тодоровићевим фијаском. Иако је у агитовању за савез са напредњацима употребио сав свој говорнички таленат, тај предлог добио је само један глас, и то, управо Тодоровићев. Остали учесници изгласали су да Радикална странка не треба да улази у савез ни са једном другом политичком партијом, а предлог о савезу са либералима добио је такође само један глас (Рајић 2019: 148–153; Перовић 1983: 129–131; Милановић 2013: 273–274).

Тодоровић је на скупу партијским друговима указао на чињеницу да, иако су радикали имали већину у народу, да су „увек добијали батине“. То је по његовом схватању подразумевало нешто другачије начине политичке борбе у односу на пређашње. Сматрао је да је потребна постепеност у остваривању програма странке. Упозоравао је да, иако он сматра да су радикали способни да приме управу над земљом, да то мишљење још увек не дели и краљ Милан (Трифунчић 1995: 157). Из тих разлога се залагао за савез са Милутином Гарашанином и Напредном странком. Догађаје који су следили сматрао је судбоносним, те странка никако није смела да буде искључена из уплива на политичка дешавања. За Тодоровића невољна сарадња са напредњацима представљала је мост који радикали морају да пређу до свог коначног циља - споразума са краљем Миланом.

За разлику од њега, остали партијски другови нису били спремни да олако пређу преко Краљевице и догађаја из 1883. године. За то су директно кривили напредњаке, те им се савез са њима чинила као политичка саблазан. Колика је нетрпељивост владала према напредњацима најбоље илуструју каснији догађаји, конкретно „народни одисаји“ из 1887-1889. године, који су се претворили у линч и „лов“ и на напредњаке и њихове присталице (Милановић 2013: 284–286). Иако је Тодоровићев предлог имао прагматичне основе, сарадња са дојучерашњим „целатима“, била је црвена линија који остали радикали нису желели да пређу. Поред тога, радикали су у Тодоровићевом деловању видели продужене руке краља Милана и његову намеру да изазове расцеп у странци. Тодоровићев договор са Обреновићем, који је

био подржан и од осталих радикала у затвору и који је омогућио даљи рад странке, успели да представе као његов лични аранжман са владарем, који се не протеже на остатак партије.

Постало је уочљиво да се у Радикалној странци јавља све већа подвојеност. Управо је на поменутом скупу у Нишу испливала на површину једна од каснијих подела у странци - на тзв. „београдске“ радикале и на оне из унутрашњости (Рајић 2009: 53). Међутим, и поред тога, Тодоровић је остао потпуно изолован. Испоставило се да је његов положај и утицај у странци прецењен и од краља Милана и од њега самог. Он није имао толику моћ колику је имао Јован Ристић код либерала, па чак ни као Гарашанин код напредњака (Љушић 2005: 142). Радикална страна имала је потпуно другачији карактер и организацију. На њеном челу није се налазио појединац, већ њен Главни одбор.

Тодоровић је унапред био свестан да својим предлогом „клизавим путе иде“. Може се рећи да ни за њега неуспех није био неочекиван. Међутим, ипак је гајио наду се ће његови страначки другови разумети ситуацију и „лажни“ положај у коме се нашао. То није био случај. Како је време показало, оваква Тодоровићева компромитација сасвим је добро дошла појединим структурама у партији. Раша Милошевић је о томе оставио занимљиво сведочанство:

„Ви знате да ја [Пера Тодоровић – прим. Д. Р.] с вашим знањем играм по мене опасну игру: за њу не само да ви знате, него сте је и одобрили. Разуме се, ја ћу пропасти са мојим предлогом, али ви не дајте да се ово моје заузимање друкчије тумачи; дао сам реч, ја ћу је испунити а ви не пристајте. На то смо му одговорили да се он не брине; за ту његову игру знамо и нећемо дати да се она друкчије тумачи. То смо знали ми прваци из Београда и још из унутрашњости. Пера је дао реч краљу да ће најживље настојати код наших људи за споразум с напредњацима, али смо врло добро знали и то, да је тај покушај Перин имао за циљ да откупи реч дату краљу. И ако смо ми, интимнији другови Перини, све то знали, поједини наши другови не само да нису узимали Перу у заштиту, него су тврдили пред друговима да је Пера изневерио радикалну странку, радикални програм, чије је творца он био. Тачно је само то било, да је Пера после зајечарске буне искрено радио на споразуму радикалне странке са краљем Миланом, јер је сматрао да је то потребно било, али смо знали да његово пледирање за споразум са напредњацима није искрено, него само откупљивање задате речи. Говорио је обично: ја ћу поћи, а ви ми не дајте. Али неки његови амбициозни другови, пигмеју према њему, не само да су му допуштали да иде него су га потпуно ишћушкали из странке“ (Милошевић 1923: 232).

Да ли је само „морална обавеза“, која се огледала у речи датој краљу, била та која га је натерала да агитује за савез са напредњацима, и да се приближи краљу Милану? Осуђен на смрт, што је убрзо преиначено на десет година затвора, окован и одведен у тамницу, имао је доста времена да размисли о политици, и начину рада саме странке (Тодоровић 1997: 273). Писма која је писао краљу Милану, где каже да је код њега дошло до прелома у политичким ставовима, несумњиво су била мотивисана и жељом да се ослободи окова. Ипак, Тодоровићево држање након пуштања из затвора показује да је до идеолошког прелома заиста и дошло.

Београдски казамат био је за њега исто оно што је био Сибир за Достојевског. Тодоровић је постао „радикалац критичар“, а на радикализам је почео гледати као на „једно обично начело, које је везано за своје доба, чија је вредност дакле привремена и релативна и које ће временом изгубити свој значај и постати несувремено“ (Исто: 278). Од наикадашњег фанатика постао је политички реалист.

„ЛАЖНИ ПОЛОЖАЈ“

Одлуке годишње скупштине радикала у Нишу биле су велики удар по Тодоровићев углед у самој странци. То је прави почетак његовог изгнанства, иако је до званичног искључења из странке дошло касније. Ударац за њега био је савез радикала са либералима на Цвети, 18. априла 1886. године – само два месеца после скупа радикала у Нишу, и након одлуке која је тада донета да се не ступа у савез ни са једном политичком странком (Крестић, Љушић 1991: 153–156).

Раскорак у Тодоровићевој и политици странке био је очигледан. Тодоровић није намеравао да прећути неначелан споразум са либералима. Истицао је да су његови партијски другови преварени јер су одустали од неколико важних тачака радикалског програма.² Тодоровић је успео да ојача своју позицију оживљавањем листа *Самоујрава*. Приликом његовог поновног покретања несумњиво да је имао велику материјалну помоћ од краља Милана, те се чини да оптужбе које су долазиле од стране политичких противника биле оправдане (Пироћанац 2004: 289). Са сигурношћу се може рећи да Тодоровић неколико месеци након изласка из затвора није био у материјалној позицији да сам покрене нови лист (Рошуљ 1999: 400).

Покретањем *Самоујраве* јединство странке је било на озбиљном испиту. Тодоровић је активно агитовао против савеза са либералима, а његова писања наилазила су на одговоре од других радикалских гласила, попут *Огјека*. Већина радикала се ипак приклонила линији Главног одбора странке, подржаваног од Николе Пашића. Само су се ретки, попут Раше Милошевића усуђивали да пишу у *Самоујрави*, првенствено као противни савезу са либералима (Јанковић 1997: 383). Ова борба водила је расцепу у самој странци, а многи неопредељени радикали упозоравали су да такво стање може бити погубно за странку.³

Тодоровић је за своје акције наилазио на подршку краља Милана, али и председника владе Милутина Гарашанина. До које мере је његов рад ишао и колико су му поједини партијски другови постали мрски, најбоље сведочи преписка са Милутином Гарашанином. Поједине радикале попут Јована Ђаје, Косте Таушановића или Стојана Протића називао је „упљувцима“ и „ђубретом“ због којих „смрди цела странка“. Такође, у једном од писма извештава Гарашанина да на споразуму који је радикалски клуб предао краљу Милану стоје и фалсификовани потписи, те да споразум са либералима не подржава целокупна странка (Тодоровић 2000:

2 Архив Српске академије наука и уметности (= АСАНУ), Историјска збирка (= ИЗ), бр. 9793/8, „Акције Пере Тодоровића након пуштања из затвора“.

3 АСАНУ, ИЗ, бр. 9783/5.

170–171). То указује много тога о Тодоровићевом положају у странци и његовим ставовима према њој. Он преноси страначке одлуке краљу и шефу супарничке политичке опције, њих позива да му помогну у намери да одстрани поједине „болесне елементе“, што повратно показује да су радикали имали основа да сумњају у Тодоровићеву оданост странци.

Понашање и акције Пере Тодоровића никако нису наилазиле на одобравање Николе Пашића (Пашић 1995: 220). Иако у емиграцији, он је и даље имао велики утицај на одлуке Радикалне странке, што показује и фебруарски скуп у Нишу. Он је у Тодоровићевој политици видео реалну претњу по јединство радикала. Преко Раше Милошевића покушавао да утиче на Тодоровића да одустане од даљег деловања у том правцу. Прилика да Пашић и Тодоровић размене своја виђења о актуелним догађајима и да покушају да предупредe расцеп указала се августа 1886. када је договорен њихов сусрет у Букурешту. Пашић је и даље наставио да ради на подизању оружаног устанка, који је имао за циљ збацивање краља Милана са власти (Симић 2020: 159–160). Занимљиво је да је Тодоровић, према Пашићевим речима, нудио своје услуге у читавој акцији. Као своју предност навео је свој новонастали положај код краља Милана. Међутим, истицао да је неопходно да се рад на подизању устанка убрза, јер је питање колико је његов „лажни“ положај код владара одржив. Тодоровић је и даље био противан споразуму са либералима, а сматрао је да их у читаву ствар треба укључити само ако се „толико ангажирају да се не могу извући кад хоће и да кривицу баце на наше људе ако би ствар неуспела“ (Пашић 1995: 230–231). С обзиром да су планови о збацивању српског владара доживели неуспех, не треба искључити ни могућност да је Тодоровићев одлазак у Букурешт обављен и са знањем краља Милана.

Тодоровићево деловање указује да је настојао да се представи као двоструки агент, између Круне и странке. Гарашанину и краљу Милану се доказивао тиме што је откривао страначке тајне, а Пашићу тиме што га уверавао да његов статус може бити од изузетне користи приликом подизања оружаног устанка. Време је показало да је Тодоровић преценио сопствене могућности. Сваким даном позиција у којој се налазио, уместо да буде његова предност, окретала се против њега. Био је дубоко компромитован. Углед у странци му је све више и више опадао. Поред тога, дошао је до уверења да је и од краља Милана „вучен за нос“ и да је од владара искоришћаван у политичким комбинацијама (Тодоровић 2000: 189). Није имао куда, те је решио да прихвати место у државној служби. Постао је комесар Народне банке 31. октобра 1886. године. То је била идеална прилика за радикале да га искључе из странке, што је учињено 9. новембра (Перовић 1983: 133; Љушић 2005: 143).

Обично се у историографији може наћи да је искључивање Тодоровића из странке решило борбу за вођство код радикала у корист Николе Пашића (Ниничић 1956: 137; Перовић 1983: 133). Поставља се питање да ли су се за њено вођство борили искључиво само њих двојица. Свакако да су се међусобно гледали као на највеће конкуренте за вођство у странци. Међутим, да ли то значи да није било других претендента на то место? У време док је рад странке био онемогућен 1884–1886, група радикала на челу са Стојаном Протићем покренула је лист *Огјек*,

и они су били ти који су колико – толико држали на окупе оне делове странке који нису осуђени као инспиратори Тимочке буне. Управо су ти „амбициозни други“, којој се придружио и Коста Таушановић, чинили најватреније противнике Тодоровићевог предлога да се ступи у савез са напредњацима. Нису намеравали да изгубе стечене позиције у периоду када је рад странке био практично забрањен. Да је Тодоровићев предлог прошао, претворио би га, барем у том тренутку, у апсолутног господара ситуације у странци. Са друге стране, Пашић је све те догађаје пратио из емиграције. Његов утицај на политику странке је и даље био велики, у шта се после експериментом са Тодоровићем уверио и краљ Милан, који је морао да пронађе друге путеве да одвоји остале радикале од Пашића.

Другачије тумачење договора са краљем Миланом, Пере Тодоровића са једне стране, и осталих чланова централног руководства радикала са друге, био је главни разлог Тодоровићевог искључења из странке. Дobar део радикала је овај договор тумачио као краљеву слабост. Тодоровић, који је и физички осетио резултате Тимочке буне, схватао га је као прилику да се странка „искупи“ за своје раније држање. Зато је настојао да одржи „задату реч“, па и по цену рада против странке. Сматрао је да владар неко са ким странка мора „заједнички радити“, а не да јој се краљ Милан „непрестано превиђа у облику крвава гониоца, од кога се треба очајно бранити, против кога је слободно употребљавати сва средства и грабити сваку прилику за освету“ (Тодоровић 1997: 253). Борба странке на живот и смрт са Обреновићем, по Тодоровићево накупљеном политичком искуству, није доносила добро никоме - ни династији, ни странци, ни држави.

ВРЕМЕ АГОНИЈЕ - ДИСКРЕДИТАЦИЈА

„Морално убисјиво трозније је од физичког.“

(Тодоровић 2000: 202)

Након искључења из Радикалне странке Тодоровић је наставио да се бори против њеног централног вођства оличеног у Главном одбору који је креирао политику странке. Постао је неумољиви критичар саме странке и споразума са либералима, који је довео до формирања прве коалиционе владе у српској историји на челу са Јованом Ристићем 13. јуна 1887. године (Љушић 2005б: 155). Писао је да не постоји ниједан оправдан разлог да се Радикална странка добровољно одриче оног значаја и права које је добила од народа на изборима, као и да не постоји оправдан разлог да се то право злоупотребљава, тако што јача неку другу странку, у овом случају, либерале (*Радикал*, бр. 3, 15/27 октобар 1887). У циљу агитовања покренуо је нови лист *Радикал*. За разлику од *Самоуправе*, која није била дугог века, овај лист се није одликовао толико добром материјалном подлогом. У почетку излазио је у малом формату, а све послове од писања, администрације преко коректуре обављао је сам Тодоровић. Краљ Милан је прихватио коалицију радикала и либерала, и сада није био спреман да пружи материјалну помоћ Тодоровићевом листу. Међутим, и поред тога, сумње да краљ Милан потпомаже Тодоровића и његов *Радикал* и даље су биле присутне (Рошуљ 1999: 400).

Пера Тодоровић је био опасан противник за Радикалну странку, чега су били свесни и сами радикали. Напади преко новина који су имали за циљ да денунцирају Тодоровића, су му задавали ударце, али је и Тодоровић имао оштро перо и вешто се бранио од оптужби. У настојању да покопају Тодоровићев утицај, његови дојучерашњи другови решили су да се против њега боре другачијим методом. Није била само довољна политичка дискредитација која је произашла искључењем из странке, јер је Тодоровић и даље стоички опстајао у јавном животу. Штавише, из одређених кулоара могли су се чути гласови да је провејавао и као кандидат за министра или дипломату (Пироћанац 2004: 352; Крстић 2007: 12). Сходно томе, ударац на њега је требало да буде јак, и да води ка моралном и материјалном понижењу.

За моралну дискредитацију, у чаршији су проширени гласови да је Тодоровић хомосексуалац. Јован Барловац, брат његове супруге Кристине, јавно је оклеветао Перу Тодоровића и Владимира Бошковића, тада ћака Велике школе, да „проводе блуд“. Парница која је након тога уследила била је мукотрпна и понижавајућа. Главни сведоци били су људи из Тодоровићеве најближе околине – његови служавка и слуга, ћак који га је послуживао и, на крају, као крунски сведок, његова супруга Кристина. Тодоровић је у свом *Дневнику* и писмима, која је упућивао Гарашанину, писао да је читава ствар против њега исконструисана, и да су сведоци поткупљени (Тодоровић 1990: 44–51). О ћаку који га је послуживао, Тодоровић је записао у свом *Дневнику*: „Тридесет ми и пет година, а још сам наиван и неискусан као некакво дете. Доказ што ме је овог дана један дечко љуто преварио“ (Исто: 44). У писму Милутину Гарашанину оптуживао је своју супругу Кристину да је крала његова писма, која је после слала њеним родитељима, а они даље либералним првацима Јовану Авакумовићу и Алимпију Васиљевићу. Сматрао је да је под утицајем родитеља ушла у читавау заверу против њега (Тодоровић 2000: 197–204). Тодоровић и Бошковић били су подвргнути понижавајућим лекарским испитивањима. И саме изјаве сведока, које су биле у корист Барловца остављале су утисак да су наручене (Исто: 66). Иако се по вароши шушкало да је заиста хомосексуалац, Тодоровићева заоставштина и извори првог реда, може бити и разумљиво, не дају томе оправдања. Стога нисмо у прилици да тврдимо да ли су оптужбе, и поред јасног мешетарења, заиста имале основа.

Управо су Тодоровићева борба против радикално – либералне коалиције нагнала њене актере да га морално дискредитују. Тодоровић је највише за то кривио министра правде Јована Авакумовића и министра полиције Радивоја Милојковића, за које је у свом *Дневнику* написао: „Иначе, ови зли и пакосни људи могу ме сасвим упропастити. Они ће употребити све, неће стукнути од најподијих средстава. Законска заштита, недостатак доказа, моја невиност – све су то за њих ситнице преко којих ће они олако прекорачити само ако им се краљ не стави на пут“ (Тодоровић 1990: 50; Перовић 1983: 140). Индиције да су либерали умешали прсте у Тодоровићев брак наазиимо и код краљице Наталије. Наиме, Тодоровић је након изласка из затвора требало да се ожени Цаном Ђорђевић, једном од њених дворских дама, али до тог брака није дошло (Обреновић 2006: 185; Михаиловић 2010: 98). Делује да су радикали препустили либералима такав вид обрачуна са Тодоровићем.

Мада је Тодоровића из службе искључио његов пређашњи страначки саборац, тада министар народне привреде Светозар Милосављевић. Он је то учинио и пре него што је кривица ислеђена, што је било противно тада важећем Закону о чиновницима грађанског реда. Тодоровић се жалио и да се парница намерно и без разлога отеже и да је противна закону, јер је сходно закону ислеђивање морало да буде завршено у року од петнаест дана у случају да су сви сведоци из истог места или среза (Тодоровић 1990: 48; Исти 2000: 205–206). Парница је трајала око годину дана, а завршена је тек средином 1888. године. Јован Барловац је на основу осуде за клевету морао да исплати као надокнаду Пери Тодоровићу и Владимиру Бошковићу 18.000 динара (Исто: 67).

Ова оптужба оставила је велики утицај на Перу Тодоровића. Раша Милошевић је о томе записао: „Овај указ је потпуно определио Перу. Он више нема обзира ни према коме, ни према странци, коју је сам стварао, на чијој је организацији утрошио своје најбоље године. Свакоме је постао пријатељ који би потражио његову помоћ против дојучерашњих његових другова. За овај скандалозан указ кривио је све, и либерале и групу радикала“ (Милошевић 1923: 245). На сличан начин је читаву ствар описао и Паја Михаиловић: „Међутим, суд је Перу оправдао. Овај овакав указ био је највећа рана у срцу Перином, коју није могао преболети и однео је у гроб. Овај је поступак доиста за осуду. Нити је пре ни после било овако шкандалозног указа. Светозар [Милосављевић – прим. Д. Р.] се овим прославио као многи други са својим глупостима. Овако објављен званични указ остаће јединствен у аналима званичне праксе. И што је најгоре то је учињено некадашњем интимном политичком другу и пријатељу“ (Михаиловић 2010: 412).

Иако је Тодоровић настојао да се бори, овај указ га је потпуно дотукао. Њиме је дирнута његова приватност и упрљана његова част. Развод са супругом, после свих догађаја око оптужбе, био је логичан след догађаја. Након окончања брака, Кристина Барловац је повела парницу у којој је хтела да јој се врате све ствари из куће, настојећи да докаже да их је донела у мираз. Адвокат Кристине Барловац био је Јован Авакумовић. Спор око ствари решен је у Тодоровићеву корист, али је био принуђен да плати интерес на облигацију. Уочљиво је да Тодоровићеви противници нису ишли само до тога да нанесу моралну љагу, већ и да га материјално униште. Проблеми су се у овом периоду за Тодоровића ређали један за другим. Његово једино дете, ћерка Смиљана, умрла је, а да није напунила ни годину дана (Перовић 1983: 140).

Испоставило се да излазак из казамата није Тодоровићу донео боље дане. Физичке букагије заменио је фиктивним које му је наметнула јавност. „Могу слободно рећи да је у мом животу било више несреће но среће – дана више црних но ведрих и веселих. Па ипак, чини ми се да никада нисам био овако несретан као сад. Све ми је црно – апсолутно нигде светле тачке“, констатовао је Тодоровић у свом дневнику (Тодоровић 1990: 43). Након што је јавно изврнут руглу, круг људи са којима је Тодоровић био и пријатељским односима све се више сужавао (Тодоровић 2000: 223). Иако се пред судом одбранио, био је јавно прокажен, а сумње да је хомосексуалац и даље су биле присутне. Од свих наикадашњих „другова“ из Радикалне странке, приватно је остао у добрим односима само са Рашом

Милошевићем. Једину подршку у датој ситуацији дали су му некадашњи политички противници - Миаутин Гарашанин и Чедомиљ Мијатовић. Посебно је у приватним односима био са Гарашанином, иако су многи сматрали да је њихово приближавање било искључиво политичке природе (Исто; Тодоровић 1997б:132; Жујовић 1986: 45).

У приватне проблеме Пере Тодоровића неопходно је набројати и оне које су се тицали његовог здравственог стања. Наиме, још у периоду када се због „Црвеног барјака“ налазио у емиграцији често је бивао болестан. Здравствено стање му се није поправило ни након повратка у Србију. Ишао је на лечење у бању Рајхенау, а дијагностикован му је ехиниококус. Отишао је у јесен 1883. на операцију у Беч, али му је после извршене пункције речено да се операција може обавити, али на Тодоровићев ризик. Није пристао на то (Тодоровић 1991: 133). У затвору се његово стање погоршало, а проблем су му представљали и окови због којих је имао велике ране по ногама (Тодоровић 1997б: 104). Тодоровић је осећао велике болове, а средство да их ублажи нашао је у морфијуму, који је користио са мањим прекидима до краја живота. „Чим ме стегну какве муке, ја шприц“, записао је (Тодоровић 1990: 309). Сам је био свестан да му зависност од морфијума представља велики проблем, па се често у његовом *Дневнику* може прочитати да је покушавао да престане са његовим конзумирањем, али у томе није био успешан.

Покушаји политичке и моралне дискредитације нису одмах дистанцирале Тодоровића у његовим настојањима да учествује у јавном животу. Штавише, „сатеран је у хошак“, што га је учинило још жилавијим и борбенијим. И поред свих недаћа, октобра 1888. године шушкало се да ће му припасти ресор просвете (Крстић 2007: 45). Међутим, Тодоровић искључен из странке, клеветан и понижаван, није поседовао довољно политичке снаге да буде предводник неке политичке групације. Иако је краљ Милан у неку руку и размишљао о Тодоровићу као опцији да нађе заједнички језик са радикалима, да их „пришитоми“ или да сарађује барем са умеренијим елементима, у пракси се показало да он није био идеалан кандидат за тако нешто. Он је био исувише истакнут радикал пре 1883. године, а одлазак из једне крајности у другу била је његовим политичким саборцима очигледна. Радикали су били спремни на такав сценарио, Тодоровић не. Они нису били спремни да се поведу за Тодоровићем. Једни су у томе видели прсте краља Милана, а други претњу по расцеп у странци. Са друге стране, појединим круговима у странци постало је јасно да радикали треба да направе одређене политичке компромисе и умере своје ставове. Готово неприметно, док је трајао сукоб радикала са Тодоровићем, у странку се увукао пуковник Сава Грујић, који је до те 1886. године, важио за личност блиску либералима (Радовић 2023: 506). Управо је он, после пада коалиционе владе либерала и радикала на челу са Јованом Ристићем, формирао прву самосталну радикалску владу (Љушић 2005б: 155–157). Томе је добрим делом допринео и политички прорачун краља Милана, који је на тај начин настојао да изољује странку од Пашићевог утицаја (Рајић 2019: 147).

Тодоровић је место за себе тражио и у дипломатији. Можда је у томе гледао прилику да се, барем на неко време, склони из земље и постепено опорави од агоније у којој се нашао. Владимир Карић га у једном писму Стојану Новаковићу

помиње као кандидата на место конзула у Скопљу. Иако није био одушевљен Тодоровићем као човеком, сматрао га је за једно од бољих решења за ту позицију (Војводић 2003: 191–192). Међутим, Тодоровић је због својих писања о Турској ипак био *persona non grata*, а да Порта одбије његово наименовање на тај положај поново су се потрудили радикали преко руске дипломатије (Ниничић 1956: 138). Гарашанина је молио да му издејствује дипломатску службу, и нагласио да би најбоље било да то буде у Софији, а не неко место секретара у Паризу, што би одбио у случају понуде (Тодоровић 2000: 227–229). Тодоровић је посебно истицао Софију јер је био добар познавалац прилика у Бугарској. Непосредно пред искључење из Радикалне странке отпутовао у Софију као изасланик српске владе, у циљу поновног успостављања дипломатских односа између Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске (Крстић 2007: 287; Ковачевић 2003: 315; Јовановић 2002: 36). Међутим, места за њега није било. Године 1888. изашао је као кандидат на изборе, а Гарашанину се жалио како поново радикали ометају његов избор у Лепеници. „Таушановић је још и то рекао да би сам лично трчао у Лепеницу да ради против мене кад би чуо да ћу тамо бити биран“, забележио је том приликом (Тодоровић 2000: 226). На крају једини посао до кога је Тодоровић успео да дође, било је место начелника у Министарству народне привреде, и у томе је велику улогу одиграо Милутин Гарашанин (Исто: 231).

Пера Тодоровић је на предлог краља Милана учествовао у раду Уставотворног одбора 1888. године, иако није био члан ниједне странке. Том приликом одржао један говор, којим су у великој мери остали затечени сви присутни. Ради се о расправи о смртној казни за политичке кривце. Раша Милошевић, који је као секретар записао тај говор, присећао је да је у сали настала мртва тишина и да су сви очекивали да ће Тодоровић искористити сав свој беседнички таленат који поседује говорећи против казне. Међутим, на велико изненађење свих присутних није било тако. Тодоровић се сложио са Глигоријем Гигом Гершићем да смртна казна није целисходна са научне стране, али је нагласио да у самој пракси постоје велике разлике. Узео је за пример руске нихилисте, које је у младости веома добро познавао. Наглашавао је да се они зарад идеје не двоуме да ли да убију поред цара „још 50 – 60 војника“, иако имају свест да ти људи имају породице. Они су зарад остваривања идеје спремни су да жртвују сопствене животе, те за такве људе није потребно укидање смртне казне, јер и они сами знају да „им ваља гинути“. „Најзад господо у прављењу буне има неке поезије. Кад хоће да погине, пустите га нека погине“, рекао је Тодоровић на крају свог говора. Била је то „посмртна беседа“ сопственој прошлости, како је то приметио Милошевић (Милошевић 1923: 256–259).

Денунцирање од бивших партијских другова никада није престајало, на када се налазио у потпуној политичкој и приватној агонији, ни када је из ње настојао да изађе. Поједини радикали, попут Драгише Станојевића, када су га нападали, ишли су до те мере да су његово име и презиме писали малим словом. Ни много доцније нису му заборављали договор којим се „продао“ краљу Милану, иако је захваљујући том споразуму странка обновила свој рад. Ако већ треба упоредити Пашића и Тодоровића, Пашићу је после Ивандањског атентата пошло за руком оно што Тодоровићу није. Остали радикали прешли су преко Пашићеве „издаје“ из 1899. године.

Тодоровићу збацивање окова и излазак из казамата 1886. никада нису опростили. Време и историја су показали да је Пашић било далеко политички умешнији од њих двојице.

Априла 1888. године Тодоровић је покренуо лист *Мале новине*. Уређивање овог листа постала је његова главна преокупација последње деценије 19. века и првих година 20. века. У том периоду написао је и његова најважнија књижевна дела, било да је реч о мемоарским делима или историјским романима. Лишен политичког утицаја и снаге коју је имао у Радикалној странци и кроз њу до 1883. године, Тодоровић, као дисидент, није имао директан утицај на политичка збивања. *Мале новине*, које су имале огроман тираж за оновремене услове, постале су Тодоровићев медиј кроз који је могао да пласира своја политичка и идеолошка виђења. Осликавале су у потпуности карактер њеног главног уредника. Оштрог пера и провокативн, лист је често био забрањиван. Иако је Слободан Јовановић тврдио да се Тодоровић везао за краља Милана „слепо као некада за радикалски програм“ и да је „унапред потписивао све његове услове“, некадашњи радикалски првак је у неколико наврата током деведесетих година ушао у сукоб и краљем Миланом (Јовановић 1932: 387). Ипак, временом је постајао све ближе династији него радикалима. То уосталом показује и 1903. година и Мајски преврат, када је спас морао да потражи бекством преко Саве и Дунава. Када се након два месеца поново вратио у Београд, био је један од ретких који је бранио угашену династију. Преминуо је 6. новембра 1907. године.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Жујовић 1986: Јован Жујовић, *Дневник [необјављен рукопис] I*, приредио Драгоје Тодоровић, Београд: Архив Србије.
- Крстић, Љушић 1991: Василије Ђ. Крстић, Радош Љушић, *Пројрани и сѣаѣуѣи срѣских ѣо-лиѣиѣких сѣранака до 1918. ѣодине*, Београд: Књижевне новине.
- Крстић 2007: Никола Крстић, *Дневник. Јавни живоиѣ III*, приредио Милош Јагодић, Београд: Завод за уѣбенике.
- Милошевић 1923: Раша Милошевић, *Тимочка буна 1883. ѣодине. Усѣомене Раше Милошевића ѣлана ѣлавноѣ одбора радикалне сѣранке*, Београд: Штампарија Драг. Георгића.
- Михаиловић 2010: Павле Паја Михаиловић, *Дневници*, приредила Јасмина Милановић, Београд: Службени гласник.
- Обреновић 2006: Краљица Наталија Обреновић, *Моје усѣомене*, приредила Љубинка Трговчевић, Београд: Српска књижевна задруга.
- Пашић 1995: Никола П. Пашић, *Писма, ѣланѣи и ѣовори (1872-1891)*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, Београд: Службени лист СРЈ.
- Пироћанаѣ 2004: Милан Пироћанаѣ, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд: Завод за уѣбенике.
- Рајић 2019: Сузана Рајић, „Записник са скупа радикала 1886. године – одговор краљу Милану“, *Мешовиѣа ѣраћа XL* (2019), 143–156.
- Симић 2021: Ђорђе Симић, *Проѣасѣ динасѣѣѣје Обреновића*, приредила Ана Столић, Београд: Лагуна.

- Тодоровић 1990: Пера Тодоровић, *Дневник*, приредила Латинка Перовић, Београд: Српска књижевна задруга.
- Тодоровић 1991: Пера Тодоровић, *Крвава година*, приредила Латинка Перовић, Београд: Српска књижевна задруга.
- Тодоровић 1997: Пера Тодоровић, *Српска сџвар у Сџарој Србији. Успомене на краља Милана*, приредила Латинка Перовић, Београд: Службени лист СРЈ.
- Тодоровић 1997б: Пера Тодоровић, *Огледало – зраке из љрошлости*, приредила Латинка Перовић, Београд: Медицинска књига: Медицинске комуникације.
- Тодоровић 2020: Пера Тодоровић, *Писма; Личности личности*, приредила Латинка Перовић, Београд: Службени лист СРЈ.

ШТАМПА

Радикал (1887)

ЛИТЕРАТУРА

- Велмар Јанковић 1999: Светлана Велмар Јанковић, „Пера Тодоровић у Огледалу“, *Пера Тодоровић- зборник радова*, прир. Весна Матовић, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Војводић 2003: Михајло Војводић, *Сџојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд: СЛЮ.
- Вулеџић 2007: Витомир Вулеџић, *Пера Тодоровић, Русија и Обреновићи*, Нови Сад: Платонеум.
- Јанковић 1997: Драгослав Јанковић, *Рађање љарламентџарне демократије: љолиџичке сџранке у Србији XIX века*, Београд: Правни факултет.
- Јовановић 2002: Владимир Јовановић, *Србија и Буџарска 1886–1896*, Београд: Историјски институт.
- Јовановић 1932: Слободан Јовановић, *Пера Тодоровић, Полиџичке и љравне расџраве II*, Београд: Г. Кон.
- Ковачевић 2003: Душко М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878 - 1889, Од Берлинској конџреса до абдикације краља Милана*, Београд: Историјски институт.
- Љушић 2005: Љушић Радош, „Пера Тодоровић – противник и пријатељ Обреновића“, *Србија 19. века* (3), Београд: Војна књига, 123–156.
- Љушић 2005б: *Владе Србије 1805–2005*, уредник Радош Љушић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ниничић 1956: Велизар Ниничић, *Пера Тодоровић*, Београд: Нолит.
- Милановић 2013: Јасмина Милановић, *Аџосџоли радикализма. Живој и дело Павла Паје Михаџловића (1845–1915)*, Београд: Службени гласник.
- Перовић 1983: Латинка Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд: Рад.
- Перовић 1993: Латинка Перовић, *Српско- руске револуџионарне везе, љрилози за исџорију народ- њашиџва у Србији*, Београд: Службени лист СРЈ.
- Перовић 1995: Латинка Перовић, *Српски социјалисџи 19. века: љрило исџорији социјалисџичке мисли*, Београд: Службени лист СРЈ.
- Радовић 2023: Данијел Радовић, *Јован Рисџић (1829–1899). Биоџрафија српској државника*, Нови Сад: Прометеј.
- Рајић 2009: Сузана Рајић, „Милан Обреновић – краљ политичар“, *Зборник Маџице српске за исџорију*, 79- 80 (2009), 43–57.
- Рошуљ 1999: Жарко Рошуљ, „Пера Тодоровић – писац и издавач“, *Пера Тодоровић – зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 385–416.
- Скерлић 1910: Јован Скерлић, *Свеџозар Марковић: његов живој рад, идеје*, Београд: Нова штампарџа „Давидовић.
- Трифуновић 1995: Милош Трифуновић, *Исџорија радикалне сџранке (од љосџанка до 1903)*, Београд: Српска радикална странка.

Danijel B. RADOVIĆ

THE ROAD TO DISSIDENCE OF PERA TODOROVIĆ

SUMMARY

Pera Todorović (1852–1907) is one of the most intriguing figures in the political life of Serbia in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. He is one of the main ideologues of Serbian radicalism, and has had a tremendous influence on the work and organization of the People's Radical Party. In addition, he distinguished himself as an influential journalist and a good writer. The paper analyzes his political activity after his release from prison in January 1886, which was preceded by an agreement with King Milan Obrenović. The agreement with the ruler freed his political comrades from prison and enabled the Radical Party to resume its political activities. However, the radicals were not satisfied with Todorović's policies and his commitment to make an agreement with the Progressive Party. His and the policy of the Main Board of the party increasingly diverged, and Todorović very quickly became a dissident and a bitter opponent of the radicals.

Keywords: Pera Todorović, People's Radical Party, King Milan Obrenović, Nikola Pašić, radicalism.